International Journal of Sanskrit Research 2016; 2(6): 126-128

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2016; 2(6): 126-128
© 2016 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 26-09-2016
Accepted: 27-10-2016

डॉ. सीहेच् पवनकुमार
संस्कृते अतिथि अध्यापकः, तेलुगु ः प्राच्यभाषाविभागः, आचार्य नागार्जुनविश्वविद्यालयः, नागार्जुननगरम् आन्ध्रप्रदेशः, चरवाणी

Correspondence
पवनकुमार
संस्कृते अतिथि अध्यापकः, तेलुगु ः प्राच्यभाषाविभागः, आचार्य नागार्जुनविश्वविद्यालयः, नागार्जुननगरम् आन्ध्रप्रदेशः, चरवाणी

मानवीयांशसुधाम्बुधिः श्रीमद्भगवद्गीता

डॉ. सीहेच्. पवनकुमार

शोधपत्रसारः

'गीता सुगीता कर्तव्य किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिस्सृता ।।' इति

विश्वावाङ्मये श्रीमद्भगवद्गीता गीतोपनिषदिति गीयते । वेदान्तशास्त्रगत प्रस्थानत्रये गीतायाः स्थानं सुस्थिरमेव । श्रीकृष्णार्जुनयोः दिव्यसंसर्गजनितसंभाषणमेव गीता । एतादृश लोकोत्तर दिव्यवाङ्मयमहिमाविशेषानुशीलनम् अस्माकं कर्तव्यमेव ।
भगवान् श्रीकृष्णः तस्य जीवनकाले गानद्वयमेवाकरोत् । एकं मुरंलीगानम् । द्वितीयं गीतागानम् । मुरलीगानकारणेन केवलं गोपकान्ताः एव धन्यतामाप्ताः तत्काल एव । किन्तु समस्तमानवालिं संसारसागरात् तारयितुं भुवि द्वितीयं गीतागानं चाकरोत् कृष्णः ।
श्रीमद्भगवद्गीता महाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चविंशति अध्यायादारभ्य द्विचत्वारिंशदध्यायपर्यन्तं अष्टादशाध्यायेषु विद्यते । इयं गीता न केवलं श्रीकृष्णार्जुन संभाषणमेव, अपि च प्रत्येकः मनुजस्य हृदये निरन्तर वर्तित संभाषणमेव । गीतासन्देशः विशालविश्वेऽस्मिन् विद्यमानः समस्त मानवजाति सम्बन्धी एवा किमिति चेत् समस्त मानवानां केचन समानरूपाः समस्याः सन्ति । ते यस्मिन् कस्मिन् देशे, काले च उत्पन्ना नैव परिवर्तनमाप्नुवन्ति । कष्टतरणोपायान् गुरुरिव गीता समुपदिशति । तत्साधनानि समग्रतया एकैकपुरुषस्य तुल्यरूपेण समन्वयं प्रदर्शयति । अनेनकारणेन गीतासन्देशः विश्वजनीनसन्देश एव ।
सांसारसागरे पतित्वा रागद्वेषादि तापत्रयेण दग्धान् मानवयूथान् इयं गीतागङ्गा स्वसान्निध्ये स्वीकुत्य सत्यधर्मादि निजकर्तव्यबोधान् समुपदिश्य पुनाति । अत एव शङ्कारभगवत्पादाः विवेकचूडामणौ-
'दुर्लभं त्रयमेवैतद्देवानुग्रहहेतुकम् ।
मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरुषसंश्रयः ।।'
इति प्रावोचन् । गीतायां भगवता दैविकाः आसुरीयाश्च गुणाः समाम्नाताः । अत्यन्त दुर्लभतया संप्राप्ते मानवजीवने मानवः 'महाजनो येन गतः स पन्थाः' इत्यार्योक्तया दैविकगुणान् अभ्यस्य इह-परलोकयोः श्रेयः प्रेयश्च विन्देत ।

प्रवेशिका

'पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयम्
व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्ये महाभारतम् ।
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी
मम्बात्वामनुसंदधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् ।।'

समस्त जगतः स्थितेः, गतये च मूलसूत्रं 'धर्मः' एव । पृथिव्याम् उत्पन्नैः सर्वैः पुरुषैः अवश्यं साधनीयांशाः चत्वारः समुल्लसन्ति । ते एव धर्म - अर्थ - काम - मोक्षाः । प्रत्येकं जीविभिः अभीप्सित कारणेन एते 'पुरुषार्थाः' इत्यभिधीयन्ते । अर्थ - कामौ यदि धर्मं नैवातिक्रामतः तर्हि अस्य पुरुषस्य मोक्षः सुलभतरः भवति। किन्तु अर्थ-कामौ यदि धर्मम् अतिक्राम्य प्राप्येते तर्हि मानवः दानवो भूत्वा अनेकेषाम् अनर्थानां मूलकारणभूतो भवति । तत्कारणात् प्रत्येकपुरुषे 'धर्ममूलमिदं जगत्' इति धार्मिकदृष्टिः संवर्धनीया । श्रीमद्रामायणे श्रीरामचन्द्रः अपि विषयममुम् उक्तवान् । यथा -

'यस्मिंस्तु सर्वे स्युरसन्निविष्टा धर्मो यतः स्यात्तदुपक्रमेत ।
द्वेष्यो भवत्यर्थपरो हि लोके कामात्मता खल्वपि न प्रशस्ता ।।'[१] इति ।
मानवीयांशसुधाम्बुधिः श्रीमद्भगवद्गीता

यदि मानुषधर्मः लुप्तोभूत्वा, अमानुषत्वम् औन्नत्यं प्राप्यते तर्हि अवताराः अवतरन्ति ।

'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ।।'[2]

इति भगवानेव स्वयमुक्तवान् (स्वयमेव उक्तवान्) । तादृश अवतारपुरुषाणाम् अमृतसन्देशात्मका वाचः अस्माकं ह्रदयेषु जन्यमधर्मकालुष्यं प्रक्षालयन्ति । एतादृश प्रयत्न एव भगवद्गीतायां सुविहितः ।
अनुदिनं शताधिक समस्याभिः पीडितोभूत्वा, मानवीयलक्षणानि परित्यज्य, स्वप्रयोजनमेव परमावधिरिति मत्वा जीवनयानं कुर्वते आधुनिकमानवाय विश्वकल्याणकारकः दिव्योपदेशः गीतामात्रा अनुगृहीतः ।
अस्मिन्नेव समये, अस्मिन्नेव लोके, अस्माभिः सुसमाजनिर्माणाय भव्योपदेशः उपलभ्यते । स च महोपदेशः यदि पाल्यते तर्हि समुन्नतसमाजः विनिर्मितः भवति । गीतायाम एतादृशमहोपदेशाः बहवः संलक्ष्यन्ते। तेषु कतिपय महोपदेशाः मया यथामति परिशीलिताः। तान् उपदेशान् अनुसृत्य वयं सर्वे निजमनुष्याः इव - मनीषिरिव - महर्षिरिव क्रमोन्नतिं संप्राप्य मानवीयांशानां वैशिष्ट्यं लोके प्रकटयामः-

१. **स्थितप्रज्ञा** : समाजे प्रत्येकपुरूषस्य जीवने अनेकानि कष्टनष्टानि, बहूनि सुखदुःखानि च संभवन्ति । संसारे एषः सामान्यविषयः । किन्तु मानवः सुखैः मोदं, दुःखैः खेदं, कष्ट-नष्टैश्च वैकल्यं प्राप्नोति । तादृशास्थिरबुद्धिः नैवोचितम् इत्युक्त्वा, स्थिरबुद्ध्या, विवेकेन सह सदा एकरूपतया वर्तनमेव
उचितमिति गीता प्रबोधयत्यथा –

'न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धि रसम्मूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ।।'[3]

इत्येवं कथनं गीताप्रबोधः स्वल्पकष्टैः दुःखैश्च भीताः, पराजयैः असह्चमानाः, आत्महननादि दुश्चर्यान् कर्तुं यतनीयानां दुर्बलमनस्कानां विषये एकः तारकमन्त्रः इति वक्तुं न सत्यदूरः ।

२. **सामाजिकजीवनिवधानम्** :- मानवः एकः संघजीवी । किन्तु अस्य मानवस्य - संघस्य च उभयोर्मध्ये सत्सम्बन्धाः यावत्कालं वर्तन्ते तावत्कालं मानवजीवनं सार्थकं भवति । तत्कारणेन मानवः औद्धत्यप्रवृत्तिं विहाय सदा स्नेहशीलभावैः जीवनं यापयेत् इति गीता समुपदिशति ।
यथा-

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।।[4] इति ।

३. **सत्प्रवर्तना** : स्वविषये अन्यजनैः कृत कीदृशकर्माणि दुःखदायकानि भवन्ति, तादृश कर्माणि अन्यजनविषये न कदापि करणीयम् । एतादृश महोन्नत सत्प्रवर्तनेन लोके विद्यमानः एकोऽपि जीवः नैव दुःखमनुभवति । तादृश महोन्नतशीलयुतः मनुजः महनीयो भूत्वा, भगवतः सदा प्रीतिपात्रो भवतीत्युक्तं गीतावचनं सदा स्मरणीयम् ।

'आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ।।'[5] इति ।

एतादृश सदाचारनिष्ठारताः मानवाः सदा श्रेयः एव प्राप्यते, ते न कदाऽपि दुर्गुतिमवाप्नोतीति सदाचारमवलम्बनेन निष्पन्न प्रयोजनं, तस्य प्रवृत्तेः आवश्यकता च गीतायामेवं सुबोधा –

'न हि कल्याणत्कृश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ।।'[6] इति ।
४. तपः :- 'तपतीति तपः - तप सन्तापे ।।'[7] इति ।

अर्थात् इन्द्रियमालिन्यानि अतीव सन्ताप्य, तेषां दूरीकर्तुं कृत प्रयत्नमेव 'तपः' । एतादृश तपैः आधुनिकमानवस्य प्रयोजनं किम्? इत्येकः सन्देहः अस्माकं हृदि जनितोऽभूत् । एतत् तपः कारणेन शमदमादयः सिध्यन्ते । त्रिकरणानि परिशुद्धानि भवन्ति । एवं पवित्र आलोचनयुत मानव मनः सदा निर्मलत्वेन भासते । तादृश निर्मलभावयुत व्यक्तिः, तस्य कुटुम्बं, समाजः, देशः सर्वे सम्यक् ज्ञानेन योजयन्ते । तदा सर्वत्र प्रशान्तिः नर्तते । तत्कारणात् प्रत्येकं व्यक्तेः तपः अत्यावश्यकः । किन्त्वेतद् तपः कर्तुं वनादीनां गन्तुं आवश्यको नैवाऽस्ति । अस्मिन्नेव समाजे स्थित्वा, नित्य - नैमित्तिक कर्माण्याचरित्वाऽपि तप आचरितुं शक्यते इत्युच्यते गीतावाक्यम्। तत् तपः शारीरक - वाचिक - मानसिकमिति त्रैविध्यम् ।

४.१ **शारीरकतपः** मानवस्य शरीरमेकं मुख्यं मोक्षसाधकतमं करणम् । अनेनकारणेन महाकवि कालिदासः 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्' इति, भर्तृहरिः 'परोपकारार्थमिदं शरीरमिति' शरीरवैशिष्ट्यं नितरां प्रशशंस । तादृश विशिष्टलक्षणयुतम् एतच्छरीरं तुच्छसुखानाम् अनुभवाय, अल्प वाञ्छासाधनाय च उपयुक्तम् अतिशोचनीयांशः एव । परोपकाराय, देवानां-गुरूणां-पूज्यानां च पूजनाय, नैतिक-धार्मिकादि महोन्नतकार्याणि कर्तुं शरीरमिदं विनियोगमेव समुचितं, तदेव शारीरकतप इति गीतायाः उद्बोधम् । यथा-

'देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ।।'[8] इति ।

४.२ **वाचिकतपः** नाम अन्यजनानाम् उद्वेग-दुःखकारणभूतानि वचनानि न कदाऽप्युक्त्वा, सदा सर्वास्ववस्थासु सत्यं, हितं, प्रियभाषणमेव अवश्यं कुर्यात् । मानवीयांशान् संवर्धयितुम् उपयुक्तं साहित्यम् अनवरतं पठित्वा, कथयित्वा दिनानि व्यतीतमेव वाचिकतपः इत्युच्यते । समाजे प्रत्येकं पुरुषः एवं प्रकारेण वाक् संयमनं यद्यदाचरति चेत् परदषणानां, प्रतिदूषणानां च स्थानं नैव विद्यते । समस्त विश्वः सौहार्द्र भरितो भूत्वा, सर्वेजनाः सानन्देन जीवन्ति । अयमेवांशं भगवद्गीता एवं प्रवचति। यथा –

'अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ।।'[9] इति ।

४.३ **मानसिकतप** :- सदा निर्मल-प्रसन्न मनोयुक्तं, शान्तिस्वभावयुतं, सद्भावना, भगवद्ध्यानान्यतिरिच्य अन्यभावान् मनसि न कदाऽपि विचिन्तितं, मनोनिग्रहश्च मानसिक तप इति गीता उद्घोषयति । यथा –

'मनः प्रसादस्सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरिच्येत्तपो मानसमुच्यते ।।'[10] इति ।

आधुनिक यान्त्रिकजीवने अनुनित्यं बहून् व्याकुलांशान् नितरां मनसि चिन्तयित्वा मानसिक-शारीरक आधि-व्याधिभिः पीडितः मानवस्य एतादृश तप आचरणमात्रेण प्रशान्त - एकाग्रचित्तं लभ्यते । तत् शक्त्या नूतनोत्तेज - आशावह - फलप्रदजीवितं जीवितुं शक्यत इति वक्तुं नैव सन्देहः अस्ति।

५ **श्रद्धा** : अश्रद्धया कृतं कर्म सदा व्यर्थं भवति । तत्कारणात् प्रत्येककर्मसु संपूर्णश्रद्धासक्तीः प्रदर्शनम् अत्यावश्यकम्। तादृश श्रद्धालुः एव कार्येषु उत्पन्नानां बहूनि विध्नानि नैवलक्षीकृत्य, कार्यसाफल्यं प्राप्य जगति 'विजेता' इव प्रकीर्त्यतेत्युक्तं गीतवाक्यं श्रद्धायाः वैशिष्ट्यं प्रबोधयति। यथा-

'श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकांक्षिभि र्युक्तैस्सात्त्विकं परिचक्षते ।।'[11] इति ।

अस्मिन्नेव सन्दर्भे सर्वकार्येषु सानुकूलचित्तवृत्तिरेव उचितमिति, संशयात्मक बुद्धिः कार्यनाशक कारणेन तादृश बुद्धि मनुजः अवश्यं त्यजेत् इति सानुकूलदृक्पथवैशिष्ट्यं संसूचयति गीता । यथा –

'संशयात्मा विनश्यति ।।'[12] इति ।

श्रीमद्रामायणमपि सानुकूलदृक्पथस्य आवश्यकता, वैशिष्ट्यं च नितराम् उद्घोषयत्यथा –

'अनिर्वेदश्श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुकम् ।
अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तक ।।'[13] इति ।

६. **कर्तव्यनिष्ठा** :- जीवितं नाम एको युद्धः । अस्मिन् जीवनसंग्रामे अधैर्यम्, अलसत्वं, भीरुत्वं, दुर्बलत्वम् इत्याद्यनेक प्रतिकूलांशान् दृष्ट्वा हृदयदौर्बल्यं न कदाऽपि प्राप्य, मानवः निरन्तर कर्तव्योन्मुखोभूत्वा नित्योद्यमशीलरतः भवेत् इत्येवं प्रकारेण गीता कर्तव्यनिर्वहणस्य आवश्यकता, कर्तव्यनिर्वहणसमये धीरत्वं च प्रबोधयति ।

'क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठपरन्तप ।।'[१४] इति ।

किन्तु, कार्यनिर्वहणसमये उत्पन्न जयापजयानां, लाभालाभानां च फलानि मनुजः कदाऽपि नैव अपेक्ष्य निष्कामतया कर्म करणीयम् उचितमित्यपि गीता यथा निर्दिशति –

'सुख दुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्वस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ।।'[१५]
'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्माते संगोऽस्त्वकर्मणि ।।'[१६] इति ।
७. सर्वत्रसमभावना : 'विद्या विनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गविहस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।।'[१७] इति ।

विज्ञानी - अज्ञानी, उन्नतवंशजः निम्नकुलजः, धनिकः - दरिद्रः इत्येतान् सर्वान् भेदभावान् परित्यज्य, संघे सर्वान् जीवान् समान भावेन यः पश्यति स एव निजमनुजः । स एव पण्डितः । इत्येवंप्रकारेण गीता मनुष्याणां मध्ये समानत्वस्य आवश्यकतां प्रबोधयति ।

८. **भूतदया** :- यः सर्वप्राणिषु अनुरागयुतोभूत्वा, द्वेषभावरहितस्सन् जीवति, स मनुजः एव महापुरुषः इति मानवजीवने भूतदयायाः वैशिष्ट्यं गीताशास्त्रं यथा प्रकटयति –

'अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।।'[१८] इति ।
९. शान्तिसौहार्द्र भरितसमाजनिर्माणम् :-
'अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागश्शान्तिरपैशुनम् ।।'[१९] इति ।

प्रत्येकः मानवः सत्य-त्यागादि सद्गुणयुतस्सन्, ईर्ष्या-असूयादि दुर्लक्षणानि यदि परित्यजति तर्हि समाजे हिंसादि दुष्कर्माणि दूरीभूत्वा, शान्तिस्थापना भवतीत्युक्तं गीतावाक्यं मानवीयांशानां रत्नतुल्यं भवति । एतादृश अहिंसा, शान्तिमार्गमवलम्ब्य बुद्धः भगवान् भूत्वा सर्वैः आराध्यते, तथैव आधुनिककाले गान्धी नाम एकः साधारण व्यक्तिः 'महात्मा' इति ख्यातिं प्राप्य भावियुगानां मार्गदर्शको अभवत् ।

उपसंहारः सर्वे मानवाः गीतायां प्रोक्त मानवीयांशान् केचिदपि यद्यदाचरति चेत् ईर्ष्या-असूयादि अवलक्षणरहित आदर्शपूर्णमानवाः इव परिणमन्ते, तादृश विश्वजनीन भावयुत मानवसमूहैः संभिरतः नव मानवसमसमाजः शान्तिसौख्यैः नन्दनवनमिव विराजत इति वक्तुम् अत्र नास्त्यतिशयः ।

'यद्यदाचरित श्रेष्ठस्तत्त देवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ।।'[२०] इति ।

सर्वे जनास्सुखिनो भवन्तु । समस्तसन्मङ्गलानि सन्तु ।।
ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

फुटनोट्स (अधस्सूची)

१. द्रः वाल्मीकिमहर्षिः - श्रीमद्रामायणम् अयोध्याकाण्डम् -स. ज्ज्क्ष/श्लोः ५७
२. द्रः वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भगवद्गीता - अ.क्ष्ज/श्लोः ७
३. द्रः वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भगवद्गीता - अ.ज/श्लोः २०
४. द्रः वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भगवद्गीता - अ.ज्क्षक्ष/श्लोः १५
५. द्रः वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भगवद्गीता - अ.ज्क्ष/श्लोः ३२
६. द्रः वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भगवद्गीता - अ.ज्क्ष/श्लोः ४०
७. द्रः अमरसिंहः - अमरकोशः - क्ष/कालवर्गः १९
८. द्रः वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भगवद्गीता - अ.ज्ज्क्षक्ष/श्लोः १४
९. द्रः वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भगवद्गीता - अ.ज्ज्क्षक्ष/श्लोः १५
१०. द्रः वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भगवद्गीता - अ.ज्ज्क्षक्ष/श्लोः १६
११. द्रः वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भगवद्गीता - अ.ज्ज्क्षक्ष/श्लोः १७
१२. द्रः वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भगवद्गीता - अ.क्ष्ज/श्लोः ४०
१३. द्रः वाल्मीकिमहर्षिः - श्रीमद्रामायणम् - सुन्दरकाण्डम् - स.ज्क्षक्ष/श्लोः १०
१४. द्रः वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भगवद्गीता - अ.क्षक्ष/श्लोः ३
१५. द्रः वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भगवद्गीता - अ. क्षक्ष/श्लोः ३८
१६. द्रः वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भगवद्गीता - अ. क्षक्ष/श्लोः ४७
१७. द्रः वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भगवद्गीता - अ.ज/श्लोः १८
१८. द्रः वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भगवद्गीता - अ.ज्क्षक्ष/श्लोः १३
१९. द्रः वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भगवद्गीता - अ.ज्ज्क्ष/श्लोः २
२०. द्रः वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भगवद्गीता - अ.क्षक्षक्ष/श्लोः २१

उपयुक्तग्रन्थसूची

क्र.सं.	रचयिता	ग्रन्थनाम	प्राप्तिस्थानम् / प्रकाशकः	वत्सरः
१.	श्री गोविन्दराजीय रामानुजीय-तनिश्लोकी महेश्वरतीर्थयाख्यव्याख्या चतुष्टयालङ्कृतं श्रीमद्रामायणम्	द्वितीयखण्डः अयोध्याकाण्डम्	नाग पब्लिशर्स ११.ए.यू.ए. जवाहर नगर, दिल्ली-११०००७ (भारत)	२००५
२.	स्वामि अडगडानन्द	यथार्थगीता	श्री परमहंस स्वामि अडगडानन्दजी आश्रम ट्रस्ट् २९ए, फ्रेंचिरोड्डु आपोजिट् मर्चन्ट्स क्लब चौपटि, मुम्बई ४००००७ इण्डिया	२००३
३.	अमरसिंहः	अमरकोशः	श्री जयलक्ष्मी पब्लिकेषन्स, हैदराबाद्	२००६
४.	श्रीमद्रामायणान्तर्गत		वाविल्ल रामस्वामिशास्त्रुलु सुन्दरकाण्डमु ः सन्स् (आन्ध्रतात्पर्य सहितमु)चेन्नपुरी	१९५३